

'ועד העדה' וכינון קהילה על-עדתית בחיפה במלחמת העולם הראשונה

ענת קדרון

מבוא

ימי שקיעתו של השלטון העות'מני בארץ-ישראל, שבא אל קצו במלחמת העולם הראשונה, היו גם ימי הבראשית של המפעל הציוני בארץ. אחת המטרות המרכזיות של התנועה הציונית הייתה להקים בארץ-ישראל קהילה לאומית-יהודית שתתנהל כגוף פוליטי, כלומר תתנהל כגוף המונהג באמצעות הנהגה נבחרת המייצגת את הציבור על בסיס מפלגתי בעל ארגון מוסדי ומאחד השואף לשלטון עצמי. שאיפה לדגם קהילתי זה נבעה מהשפעות המודרניזציה ועליית הלאומיות האירופית, ולא הייתה ייחודית רק לתנועה הציונית.¹ הקהילה המסורתית – קהילה דתית בעלת אופי מקומי, עדתי והומוגני – עברה שינויים, ובכלל זה שינויים במעמדה החוקי, עד שהייתה לקהילת בחירה עבור חבריה.² נסיונות להגדרה מחודשת של הזהות היהודית, האישיה והקהילתית היו חלק מגל שינויים זה. האכזבה מההתנגדות שעוררה האמנציפציה בחברה הסובבת וחיפוש תודעה מחודשת של זהות קבוצתית אפשרו להגדיר מחדש את בסיס הארגון הקהילתי-יהודי, ולעתים אף להגדיר מחדש באור לאומי את הקהילות הטרנס-מודרניות.³ הבניית קהילה פוליטית-

1. על תהליכי המודרניזציה, שעברו על כמה קהילות ישראל בגולה ראו אסופת מאמרים: ישראל ברטל (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו, ג: העת החדשה, ירושלים 2004. דיון בתפקיד הפוליטי והלא-פוליטי של קהילות ישראל ראו גם: יונתן פנסלר, 'הציונות כתבנית של מדיניות חברתית יהודית', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000.
2. ההבחנה בין קהילה מסורתית לקהילה מודרנית נשענת על הבחנותיו של פרידננד טאניאס (Tonnie's) ב-1887, בתוך: ליאונרד ברום ופיליפ סלזניק, סוציולוגיה: יסודות, עקרונות, גישות, תל-אביב 1990 [1979], עמ' 157-159.
3. אחד מהוגי הדעות החשובים שעסק בפיתוח הקהילה היהודית-המודרנית היה שמעון דובנוב. הוא ניסה להתוות דגם של קהילה שתהיה יחידה שלטונית עצמאית, תתנהל בדמוקרטיה והממשלה הרוסית תכיר בה. ראו: אריה פישמן, 'הקהילה במחשבה הלאומית בגולה', בתוך: ברטל, קהל

לאומית קשורה אפוא למעבר מהנהגה דתית להנהגה חילונית ונבחרת, להרחבת מסגרת הפעילות של הקהילה ולהרחבת בסיס ההשתייכות אליה מבסיס מקומי לבסיס לאומי או ארצי. אולם רק בהקשר הציוני הבשילו נסיונות אלה לכדי יצירת מסגרת קהילתית שהשייכות אליה היא על בסיס שייכות לאומית ולא עדתית, שייכות שהיא על-עדתית באופיה וקהילותיה המקומיות מעמידות את אבני המסד של קהילה לאומית-ארצית, הרואה את עצמה תשתית למדינה ולא רק דפוס של קיום בתוך חברה אחרת.⁴

עד שלהי התקופה העות'מנית התנהלו הקהילות היהודיות בארץ-ישראל במסגרת עדתית-מסורתית ועל-פי חוקת המילת.⁵ מרבית הקהילות היו קשורות לרשתות קהילתיות בחוץ לארץ, והיו תלויות בהן מבחינה פוליטית וכלכלית. הייצוג הכולל לפני השלטונות נשמר ל'חכם באשי', תפקיד שהיה שמור לעדה הספרדית.⁶ הניסיון ליצור קהילה לאומית בארץ-ישראל קשור בניסיון להגדרה מחודשת של הקהילות העדתיות בה ולבנייה של קהילות חדשות.⁷ התהליך של הקמת הקהילות החדשות היה שונה מתהליכי השינוי שעברו הקהילות הוותיקות בארץ. בערים המעורבות נדרשה גם הגדרה מחודשת של אופי הקהילה היהודית, מקהילות יהודיות, דתיות ועדתיות לקהילה עברית-לאומית, בעלת הגדרה ארגונית על-עדתית (השימוש במילה 'עברית' במקום המילה 'יהודית' מסמל את המעבר מקהילה דתית לקהילה לאומית). כמו כן נוספה הגדרה מחודשת של אופי היחסים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בעיר, שינוי שהתנהל בדרך-כלל בשלטון מוניציפלי ערבי.

במאמר זה אנסה להאיר את ימי ראשית ההתארגנות הקהילתית-לאומית בחיפה במהלך מלחמת העולם הראשונה. אנסה לברוק באיזו מידה אפשר לראות בהתארגנות החירום של היישוב היהודי בעיר ניצנים של ראייה קהילתית על-עדתית מצד אחד, ועמידה על עקרונות מודרניים של עזרה עצמית, ראייה פרודוקטיבית וניהול כולל של משאבים מצד אחר. במילים אחרות, אנסה לבחון אם בהתארגנות האזרחית של היישוב בעת המלחמה, התארגנות שנשענה בעיקרה על פוליטיקה עדתית ולא על פוליטיקה מפלגתית, אפשר

ישראל, עמ' 238; הנ"ל, 'תחליף לממשלה ולאזרחות: שמעון דוכנב והשלטון העצמי היהודי', שם, עמ' 223-232.

4. ישראל קולת, 'השלטון העצמי היהודי בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית', ברטל (עורך), קהל ישראל, ג, עמ' 293.

5. רפנה צמחוני, 'ממשלת המנדט ומעמד העדות הדתיות בארץ ישראל', קתדרה, 80 (יוני 1996), עמ' 150-174.

6. על תפקיד החכם באשי ראו לדוגמה: אבנר לוי, 'התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה ה-19', בתוך: מינה רוזן (עורכת), ימי הסהר: פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 237-271.

7. המונח 'קהילות חדשות' מציין קהילות שנבנו משנות השמונים של המאה ה-19, עם ראשיתה של העלייה הראשונה. מדובר במושבות, בהתיישבות הקולקטיבית ובהתיישבות העירונית בשכונות חדשות שבערים הוותיקות, דוגמת שכונת הדר הכרמל בחיפה, ובייסוד תל-אביב.

לראות את אחד היסודות המחדשים שעליהם נבנתה הקהילה העברית בחיפה בשנים שבאו אחר-כך, דהיינו בתקופת המנדט. לפי דעתי אף-על-פי שההתארגנות האזרחית לא נשאה אופי לאומי או פוליטי היא סיפקה קרקע פורייה למיקומם הדומיננטי של מנהיגי 'היישוב החדש'⁸ בהנהגה הציבורית היהודית בעיר, ומכאן בתהליכי הגיבוש של הקהילה העברית בתוכה. הנהגת היישוב החדש השכילה לאגם משאבים וליצור תלות של תושבי העיר היהודים בממסד שיצרה, ובכך הקימה את התשתית למרכזיותה גם אחרי המלחמה. לצד התבססות היישוב החדש, בימי המלחמה התבלטה חולשתו של הממסד הספרדי העדתי, שעל-אף יתרונה המספרי של העדה הספרדית לא הצליח הממסד שלה להיעשות גוף בעל חשיבות בימי המלחמה.

התנהלות ההנהגה הציבורית בימי המלחמה מלמדת על ניצני מגמת ההיבדלות של הקהילה העברית מתוך סביבתה הערבית. תהליך זה היה שונה מתהליכים דומים, כמו למשל הנעשה בירושלים. בירושלים היתה מידה מסוימת של שיתוף-פעולה אזרחי בין התושבים היהודים ובין התושבים הערבים וכן פעולה אזרחית של העירייה.⁹ עם זאת, על אף נסיונות לניצול שעת החירום, לא הצליחה לצמוח בירושלים הנהגה יהודית משותפת בימי המלחמה.¹⁰ ואילו ביפו, שבמידה רבה היתה דומה לחיפה – בהיותן שתיהן ערי נמל מתפתחות, קולטות הגירה ושימשו מרכזים של היישוב החדש – פעל ועד עדה משותף לספרדים ולאשכנזים. אולם מסגרת הפעולה של הוועד בחיפה היתה אחרת הן בגלל מרכזיותה הכלכלית והלאומית של יפו הן בגלל מערכת היחסים המורכבת שנוצרה עם אנשי תל-אביב.¹¹

8. השימוש במונח 'יישוב ישן' בנוגע לחיפה דורש הבהרה, שכן בדרך-כלל במחקר נהוג להשתמש במונח 'היישוב ישן' ביחס ליישוב האשכנזי האורתודוקסי, הירושלמי בעיקר, לדוגמה: ישראל ברטל, "'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' – הדמיון והמציאות', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3-19; יהושע קניאל, 'המונחים 'יישוב ישן' ו'יישוב חדש' בעיני הדור (1882-1914) ובעיני ההיסטוריוגרפיה', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 3-19. חוקרים אחרים, דוגמת יוסף שלמון וישראל קולת, מציעים הבחנה רחבה יותר, הנוגעת ליחס השונה לרעיון התחייה הלאומית. במאמר זה, בעקבות שלמון וקולת, מוחל המונח 'יישוב ישן' בחיפה ביחס לאוכלוסייה שלא היתה מזוהה עם הרעיונות הלאומיים בעיר. בגלל אופי ההגירה אל העיר ותהליכי בניית הקהילה היהודית בה, אפשר למצוא הלימה רבה בין אוכלוסייה זו ובין האוכלוסייה הוותיקה ביישוב, ששורשיה בעיר קודמים לימי העלייה הראשונה.

9. Abigail Jacobson, 'From Empire to Empire: Jerusalem in the Transition between Ottoman and British Rule, 1912-1920', Ph.D. dissertation, the University of Chicago, IL 2006, pp. 32-76

10. נתן אפרתי, ממשבר לתקווה: היישוב היהודי בא"י במלחמת העולם הראשונה, ירושלים, 1991, עמ' 74-76.

11. חנה רם, היישוב הספרדי ביפו: מקהילה ספרדית למרכז ציוני 1839-1939, ירושלים, 1996, עמ' 273-300; אריה יודפת, 'ועד העיר הכללי ליהודי יפו ופעולותיו בשנים תרע"ג-תרע"ה (1912-1915) על פי פנקס פרוטוקולים של ישיבות הוועד', בתוך: חיים זאב היישרג (עורך), ותיקין: מחקרים בתולדות היישוב, רמת גן תשל"ח.

הקביעה שמלחמת העולם הראשונה היא צומת מרכזי בהתארגנות הלאומית היישובית אין בה חידוש.¹² כמו כן נבדקה השפעת המלחמה על חיזוקו המוסדי של היישוב החדש על פני היישוב הישן, בעיקר בגלל חולשתו הכלכלית של היישוב הישן, לעומת התחזקותם של מוסדות היישוב החדש, כגון רשת החינוך העברית,¹³ קופות החולים העבריות¹⁴ ועוד. אולם עד כה לא הוארה דיה הזווית המקומית של ההתארגנות הקהילתית העברית במהלך המלחמה. להתארגנות מקומית זו נשמר מקום חשוב בהבנת התקופה, בעיקר משום שהיישוב היהודי התאפיין בפיצול, ועל אף פעילותם של ועדי עזרה כלליים, דוגמת 'הוועד להקלת המשבר' שקם בתל-אביב,¹⁵ לא הצליח היישוב להקים תשתית ממסדית ארצית ממשית. הארת תהליכי ההבניה הקהילתיים, הן בתור התארגנות אזרחית הן בתור ראשית ההתארגנות הלאומית, יכולה לתרום להבנת תהליכי ההתחזקות של מוסדות היישוב החדש בארץ, תהליך שבסיסו בהתארגנות וולונטרית של ההנהגות המקומיות דווקא, ולא רק בארגונים הלאומיים הכלליים דוגמת המשרד הארץ-ישראלי.

כאן יש להוסיף הערה מתודולוגית. חיפה, שעמדה במידה רבה מחוץ להתפתחויות פוליטיות וצבאיות חשובות הקשורות במלחמה, מאפשרת לנו הצצה מרתקת על אופן ההתארגנות של האוכלוסייה היהודית וראשית התהוותה של קהילה עברית בה, הרחק ממרכזיותה של ירושלים (המרכז השלטוני והצבאי), וממרכזיותה של יפו ובעיקר של תל-אביב שהיו מרכזו של היישוב העברי. לפיכך תשומת הלב אינה מופנית אל עמידתה האזרחית של העיר, אלא לתהליכי ההתפתחות של האוכלוסייה היהודית בלבד. על מידת שיתוף-הפעולה בין המוסדות היהודיים ובין המוסדות העירוניים או הערביים למדתי מתוך בחינת החומר היהודי ומסקירת עיתונות התקופה. היעדר כמעט מוחלט של מסמכי העדה, של פעילות העירייה, או של פעולה משותפת יהודית-ערבית, מלמד על מגמה ברורה ועל דפוס הפעולה הנפרד של יהודי חיפה בימי המלחמה. את חוסר שיתוף-הפעולה אפשר לתלות בהיעדר יוזמה ובחוסר פעולה של העירייה, שסבלה מגירעונות תקציב ומפעילות מעטה בזמן המשבר.¹⁶ הסבר אחר נובע מהמוטיבציה הלאומית של אנשי היישוב החדש בעיר, שהובילו את תהליכי ההתארגנות היהודיים, הקהילתיים והנפרדים.

12. ראו לדוגמה אסופת מאמרים בקובץ: מרדכי אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים 1991; אפרתי, ממשבר לתקווה. אפרתי סוקר בצורה כללית גם סקירות מקומיות ביפו, בירושלים, בצפת ובחיפה וכן במושבות.
13. רחל אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ-ישראל, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 15-120.
14. שפרה שוורץ, 'מי יבטיח את בריאות היישוב? קופות החולים לפועלים במלחמת העולם הראשונה', קתדרה, 74 (טבת תשנ"ה), עמ' 120-139.
15. אפרתי, ממשבר לתקווה, עמ' 198.
16. מחמוד יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני (1870-1914)', סוגיות נבחרות בתולדות מנהל ההחברה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה תשנ"ב, עמ' 113-116.

חיפה והיישוב היהודי בה ערב מלחמת העולם הראשונה

ערב מלחמת העולם הראשונה היתה חיפה העיר הראשית של צפון ארץ-ישראל. היא הנתנה מגידול מתמיד באוכלוסייתה, מגידול בסחר ובתנועת נוסעים בנמלה וברכבותיה ומהרחבת גבולותיה.¹⁷ התפתחות העיר, בעיקר עם השלמת סעיף מסילת הרכבת החיג'אזית חיפה-דרעא ב-1905 והלחץ שהפעילה האוכלוסייה האירופית הגדלה בעיר ובעיקר הגרמנים, אילצו את השלטונות, ובעיקר את העירייה המקומית,¹⁸ לשפר את מצב התשתיות. תשתיות הדרכים שופרו וכן הוכנסו שיפורים בהיגיינה הציבורית ובפינוי האשפה.

על-פי ההערכות, עד אמצע המאה ה-19 היתה חיפה עיירה בת כמה מאות תושבים בלבד, ערבים ברובם. ייסוד המושבה הגרמנית וראשית הפעילות הנוצרית בעיר הביאו לידי גידול דמוגרפי ממשי,¹⁹ ובשנות השמונים של המאה ה-19 נמנו בה כ-6000 איש.²⁰ בשנת 1911 עמד מספר התושבים על כ-20,000,²¹ כלומר גידול של פי שישה לערך בחמישים השנים האחרונות לשלטון העות'מני – יותר מכל עיר אחרת בארץ. תושבי העיר נחלקו לארבע קבוצות עיקריות: מוסלמים, ערבים-נוצרים, יהודים וגרמנים.²²

רוב יהודי חיפה היו יוצאי צפון אפריקה שהגיעו לעיר בראשית המאה ה-19. מאמצע המאה החל להתבסס בה גם יישוב אשכנזי-חרדי.²³ עד ראשית המאה ה-20 היה זה אמנם מיעוט מספרי בקרב יהודי העיר, אולם מבוסס יחסית מבחינה כלכלית וארגונית.²⁴ בראשית המאה ה-20 הגיע לעיר ציבור עולים חדש: ציונים יוצאי מזרח אירופה, שאימצו גישה

17. אלכס כרמל, 'חיפה בסוף התקופה העות'מאנית', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה, 1918-1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר, ירושלים תש"ן, עמ' 2; אלכס כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, ירושלים תשל"ז, עמ' 161-169.
18. ככל הנראה העירייה הראשונה קמה בחיפה ב-1875, ראו: תמיר גורן, 'עירייה משותפת בעיר מעורבת: התגבשותו ופועלו של השלטון המוניציפלי בחיפה בתקופת המנדט', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2000, עמ' 18. יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני' (לעיל הערה 16), עמ' 110. מצבה של העירייה בשלהי התקופה העות'מנית היה רעוע למדי, וראו שם, עמ' 115-116.
19. כרמל (לעיל הערה 17); יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני' (לעיל הערה 16), עמ' 21-40; יוסי בן ארצי, 'קווי יסוד בתולדות חיפה והתפתחותה בזמן החדש', בתוך: אלי שילר ויוסי בן ארצי (עורכים), חיפה ואתריה, ירושלים 1985, עמ' 13-23.
20. May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society 1918-1939*, London 1995, p. 20.
21. אלי שילר, 'אוכלוסיית חיפה', בתוך: שילר וכן ארצי (עורכים), חיפה ואתריה, עמ' 24.
22. על האוכלוסייה הלא-יהודית בעיר בשלהי התקופה העות'מנית ראו: כרמל, תולדות חיפה בימי התורכים, עמ' 169-186.
23. לי כהנר, 'תהליכי התפרסותה של האוכלוסייה החרדית בחיפה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2004, עמ' 64-66.
24. אלי שילר, 'אוכלוסיית חיפה', בתוך: שילר וכן ארצי (עורכים), חיפה ואתריה, עמ' 25.

אקטיבית ביחס לאורחות חייהם.²⁵ הגידול הדמוגרפי היה מהיר. על-פי זאב וילנאי גדל אחוז היהודים באוכלוסייה הכללית מ-3% ב-1830 ל-10% בסוף המאה.²⁶ על-פי הנתונים העות'מניים מנה היישוב היהודי בעיר ערב מלחמת העולם קרוב ל-3000 נפש, מתוך אומדן תורכי של כ-23,000 נפש בעיר בכלל, כלומר כ-13%.²⁷

פרנסת יהודי חיפה התבססה על מסחר זעיר ומלאכה זעירה. בואם של אנשי העלייה השנייה לעיר סימל שינוי גם בתחום זה. מצד אחד, ראשית התבססותה של בורגנות ובורגנות זעירה, לדוגמה הקמת בית-החרושת לסבון 'עתידי' שהוקם ב-1907 והיה למפעל החרושת הראשון בעיר. מצד אחר, תחילת התארגנות הפועלים בעיר, לדוגמה 'קלוב הפועלים' שהוקם ב-1909.²⁸ כמו ההתארגנות המסדית בארץ כולה, גם בחיפה, בשנים שקדמו למלחמת העולם, היתה התפתחות ממסדית שהיה לה קשר ליישוב החדש. נפתחו מוסדות חינוך מודרניים ראשונים: בית-הספר 'אבטליה' שהוקם ב-1908 וגן הילדים של חברת 'עזרה' שהוקם ב-1907, ב-1911 הוחל בהקמת מבנה הטכניון ('תכניון' בלשון אותם הימים), שהיה לאחד המוסדות המרכזיים בעיר. בשנת 1908 נפתח סניף בנק אפ"ק, ובינוי 1911 ייסד הר"ר אליהו אורבך את בית-החולים הראשון בעיר. הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית יצר לחץ ניכר על שוק הדירות בחיפה. הרצון ליצור סביבת חיים יהודית-מודרנית הביא לידי כמה התארגנויות להקמת שכונות עבריות, דוגמת שכונות שקמו ביפו ובירושלים. 'אגודת אחים' היתה האגודה הראשונה, ובסתיו 1909 היא הקימה את שכונת 'הרצליה', על מורדות הכרמל.²⁹ הקמת השכונות העבריות על הכרמל, תהליך שהחל לצבור תאוצה רק לאחר מלחמת העולם, מסמלת את ראשית ההיפרדות הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית מן האוכלוסייה הערבית של חיפה. השכונות העבריות היו

25. חיפה לא היתה יעד מועדף על מהגרי אותן שנים. בשנים 1905-1913 הגיעו לחיפה 2% מכלל המהגרים שיצאו מנמל אודסה לארץ-ישראל. ליפו הגיעו באותן שנים 36% מכלל המהגרים שיצאו מאודסה, ולירושלים ולחברון הגיעו 38%, ראו: גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים 2004, עמ' 168.
26. זאב וילנאי, חיפה בעבר ובהווה, תל-אביב 1932.
27. יש לזכור כי במפקדים העות'מניים נספרו בדרך-כלל רק נתינים עות'מניים, ראו: כרמל, 'חיפה בסוף התקופה העות'מאנית' (לעיל הערה 17), עמ' 12-13. על-פי עוזיאל שמלץ, המנתח אחרת את הנתונים העות'מניים, היה אחוז היהודים נמוך יותר, ראו: עוזיאל שמלץ, 'האוכלוסייה הכללית בארץ ישראל', בתוך: אליאב, במצור ובמצוק, עמ' 20.
28. דויד דה פריז, 'תנועת הפועלים בחיפה, 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ-ישראל המנדטורית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1991, עמ' 38-39, 43-49.
29. יוסי כץ, 'הקמתה וראשיתה של שכונת "הרצליה": השכונה העברית הראשונה על הכרמל', אופקים בגיאוגרפיה, 8 (1983), עמ' 49-56. על ראשית התפתחותו הגאוגרפית של הכרמל ראו: יוסי בן ארצי, להפוך מדבר לכרמל, ירושלים תשס"ד, עמ' 13-42.

התארגנות קהילתית שעמדה בפני עצמה, ולא אחת העמידה בסימן שאלה את יכולתה של אוכלוסיית חיפה היהודית לייסד קהילה עברית מאוחדת בעיר.³⁰ בערב מלחמת העולם הראשונה מצטיירת מכל אלה תמונה של קהילה יהודית הנמצאת בתהליכי שינוי דמוגרפי ותרבותי כאחד. הכוחות המחדשים עוררו שינוי גם בקרב חלקים מבני היישוב היהודי הוותיק בעיר. לשינוי זה היה גם ביטוי גאוגרפי וגם ביטוי ארגוני ומוסדי. הגידול והשינוי של הקהילה היהודית היה משולב בתהליך צמיחתה וגידולה המואץ של העיר כולה. ערב מלחמת העולם, הקהילה היהודית של חיפה המשיכה להיות קבוצת מיעוט בתוך העיר המעורבת, אולם משקלה הדמוגרפי, הכלכלי והארגוני בעיר היה במגמה של התחזקות. לאוכלוסייה היהודית היו אמנם קשרי מסחר ושכנות עם אוכלוסיית הרוב הערבית, אולם עיקר מרצה ופועלה, ובעיקר של היסוד החדש בה, הופנה לאפיקים של בניית מסגרת ארגונית יהודית נפרדת וראשית היפרדות המגורים. מגמה זו אכן באה לידי ביטוי בהתארגנות החירום היהודית הנפרדת של ימי מלחמת העולם.

ארגון הקהילה

‘ועד העדה’ הראשון בחיפה, המשותף לאשכנזים ולספרדים, נוסד ב-1906. זה היה הוועד המשותף הראשון בארץ, לאחר ניסיון קצר מועד שכשל ביפו.³¹ הוועד היה גוף פריטטי והיו בו מספר שווה של נציגים משתי העדות. אף-על-פי שמדובר בגוף מסורתי, על-פי אופיו והגדרת תפקידו, היוזמה להקמתו קשורה בתהליך הארצי של נסיונות ליצירת מוסדות משותפים לכלל היישוב היהודי בארץ, תהליך שהחל עם הגעתו לארץ של היישוב החדש בראשית שנות השמונים של המאה ה-19.³² מראשית המאה ה-20 התגברו נסיונות אלה, אולם הם כשלו במידה רבה.³³ בעתות חירום כמו אמנם ארגונים רחבים יותר, כגון הוועד להקלת המשבר שקם בתל-אביב בימי מלחמת העולם.³⁴ ארגונים אלה, על אף שנהנו מסמכות גבוהה יחסית בקרב היישוב בעיקר בגלל תפקידם בחלוקת המשאבים שהוברחו לארץ מבחוץ,³⁵ לא הצליחו גם הם להקיף את היישוב היהודי כולו.

30. על ההתארגנות הנפרדת של השכונות העבריות ועל תרומתן להבניית הקהילה העברית בחיפה ראו: ענת קדרון, ‘ועד הקהילה העברית בחיפה בין ראייה לאומית לראייה מקומית’, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה 2007, פרק ה, עמ’ 312-324.

31. רם, היישוב הספרדי ביפו, עמ’ 103-109.

32. קולת, ‘השלטון העצמי היהודי’ (לעיל הערה 4), עמ’ 300-305.

33. יצחק גיל הר, ‘התארגנות והנהגה עצמית של היישוב בארץ ישראל מראשית השלטון הבריטי עד לאישור המנדט, 1917-1922’, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל”ג, עמ’ 16; קולת, ‘השלטון העצמי היהודי’ (לעיל הערה 4), עמ’ 306-309; דוד הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל-אביב 1977, עמ’ 41.

34. אפרתי, ממשבר לתקווה.

35. הורוביץ וליסק, מיישוב למדינה, עמ’ 42.

שלא כאי-ההצלחה לייסד הנהגה ארצית, הרעיון של הנהגה מקומית עצמית החל להתבסס בקהילות החדשות שהוקמו ביישובים היהודיים, קהילות שבמידה רבה היו הומוגניות ואוטונומיות.³⁶ לעומתן, בערים המעורבות היו קהילות העירוניות מורכבות הרבה יותר. הן לא יכלו להיות סגורות או אוטונומיות כיוון שפעלו על-פירוב בתוך שטח מוניציפלי מעורב של יהודים וערבים. הקהילות העירוניות צריכות היו לבנות גשר בין האידאל הלאומי, המאחד, ובין המציאות המקומית. בקהילות אלה היה מפגש בעייתי בין יסודות שמרניים ובין יסודות מחדשים, ציוניים. מפגש טעון זה ליווה את השאיפה הציונית לעבור מארגון המשמר את המבנה הערתי, שעיקרו מתן שירותים דתיים, לארגון של קהילה לאומית בעלת היקף פעולה רחב, קהילה המטפלת בכלל יהודי המקום. המפגש טמן בחובו בעיות מורכבות שחייבו שינוי ארגוני ושינוי בתודעת הציבור. עם היסודות השמרניים בחיפה נמנו בעיקר אנשי האוכלוסייה הוותיקה בעיר, שהשתייכו ברובם לקהילה הספרדית ומיעוטם לקהילה האשכנזית-חרדית. היסודות המחדשים היו ברובם בני היישוב החדש, ואליהם הצטרפו כמה מאנשי הנהגה הספרדית הוותיקה ומיעוט מצעירי הספרדים שבחרו לצעוד בדרך זו, דוגמת צעירי אגודת 'התחיה'. משה גוטל לוי, מראשי פעילי הציבור ומי שעמד בראש ועד הקהילה משנות העשרים עד פירוקו ב-1948,³⁷ כתב בזכרוניתו על היריבות בין האשכנזים לספרדים, ועל כך ש'בין שתי הסקציות האלה היה תמיד ריב ומחלוקת, לא באופן פומבי, אבל לא סבלו איש את רעהו'.³⁸

עד הקמת הוועד המשותף עמדה בראש היישוב היהודי בעיר 'מועצת חכמים', ובראשה 'מוח'תאר',³⁹ שעל-פי חוקת הווילאיתים העות'מנית היה נציג העדה היהודית כולה והאחראי לפני השלטונות. מועצת החכמים היהודית פעלה בתוך האוטונומיה שהעניקה לה שיטת המילת. השלטונות ראו ביהודי העיר עדה אחת, וההפרדה בין ספרדים לאשכנזים נחשבה לעניינם הפנימי של היהודים. בואם של אנשי היישוב החדש לעיר סימן שינוי במערך הכוחות הערתי בעיר, ובעקבותיו שינוי פוליטי בהנהגה הציבורית. העדה האשכנזית הלא-חרדית גדלה והתחזקה מבחינה דמוגרפית ומבחינה ארגונית, והיא שהובילה את תהליכי האיחוד שהובילו להקמת הוועד המשותף. על חולשתה של העדה הספרדית ועל אופיה 'החדש' של הנהגה האשכנזית אפשר ללמוד מסקירה 'היסטורית' שהופיעה לאחר סיום המלחמה, בספטמבר 1919 בעיתון דואר היום, ובה צוין ייסוד 'הוועד האשכנזי' בהשפעת

36. הכוונה בעיקר למושבות, להתיישבות החקלאית הקולקטיבית וגם להתיישבות העירונית החדשה, כמו למשל תל-אביב. על ביסוס השלטון העצמי, בעיקר במושבות, ועל אופיו ראו: קולת, 'השלטון העצמי היהודי' (לעיל הערה 4), עמ' 314-320.

37. גוטל לוי היה חתנו של יואל משה סלומון, איש העדה האשכנזית הרתית, חבר הציונים-הכלליים וגם סוחר המקורב ליישוב החדש בארץ.

38. זיכרונות משה גוטל לוי, תדפיס המשפחה.

39. בחיפה, שקהילתה היתה קטנה, לא כיהן חכם באשי, אלא המוח'תאר היה זה שייצג את הקהילה לפני השלטונות, ראו: מחמוד יזבק, חיפה במאה התשע-עשרה: תולדות העיר והחברה, חיפה 1998, עמ' 77-80.

‘ועד העדה’ וכינון קהילה על-עדתית בחיפה במלחמת העולם הראשונה

א’ דורי־אנוב ויוסף ליפשיץ, שניהם אנשי היישוב החדש. ועד זה בא בדברים עם העדה הספרדית ‘שהייתה לא מאורגנת’, לדברי כתב העיתון, והעמידם על הצורך בהקמת ועד משותף לשתי העדות, שנקרא: ‘ועד כללי לעדת ישראל בחיפה’.⁴⁰ בראש הוועד המשותף הראשון עמד נתן קייזרמן, מנהל בנק אפ”ק בעיר, כלומר עסקן אשכנזי ציוני, וזאת על אף שרוב היישוב היהודי בעיר היה ספרדי וגם סמכות הייצוג הרשמי עדיין היתה נתונה לספרדים.⁴¹ הקמת הוועד המשותף והרכבו משקפים אפוא במידה רבה את היחלשותה של ההנהגה הספרדית הוותיקה בעיר ואת ראשית עלייתו של היישוב החדש בה, תהליך שהתחזק במהלך המלחמה.⁴²

הוועד המשותף פעל עד ספטמבר 1913, ואז הכריז על התפרקותו, ככל הנראה בגלל סכסוכים עם ראשי הציבור האשכנזי-חרדי.⁴³ עד פרוץ המלחמה ובמהלכה היתה ההיפרדות רשמית, אם כי הוועדים המשיכו לשתף פעולה ביניהם בנושאים הקשורים לכלל יהודי העיר, כגון בריאות וכלכלה,⁴⁴ והיו בעצם הגופים היחידים שיכלו להנהיג הנהגה אזרחית בימי המשבר שרגשו על העיר.

ימי מלחמת העולם הראשונה

לחיפה לא היה תפקיד של ממש במאבק שהתחולל בין המעצמות במלחמת העולם הראשונה.⁴⁵ עם פרוץ המלחמה סגרו התורכים את מעגנה של חיפה, על מנת למנוע נחיתה אויב מן הים ומתוך החשש שהצי הבריטי והצי הצרפתי יתקפו אוניות סוחר. התורכים מיקשו את המזח ואת סביבתו והביאו לידי מצור ימי מרצון על העיר. שלוחת מסילת הרכבת החיג’אזית, שנסתיימה בחיפה, נשארה נטושה. עורקי התחבורה והאספקה הראשיים של הצבא התורכי עברו דרך ג’נין. העיר חיפה נשארה אפוא הרחק מעין הסערה.

40. דואר היום, לו, כ”ג באלול תרע”ט (18.9.1919).

41. משה גוטל לויין כתב בזכרונותיו, כי בהגיעו לחיפה ב-1905 מצא בעיר ‘כעשרים משפחות אשכנזיות וכמאה ועשרים משפחות ספרדיות [...] שהיו כולם מפורדים. העדה הספרדית היתה מאורגנת ברפיון, העדה האשכנזית היתה מפורדת לגמרי לחלוטין’, זיכרונות משה גוטל לויין.

42. ביפו, שבה היה אחוז הספרדים והמזרחים בקהילה גבוה מאשר בחיפה, נשאר החכם באשי דמות בעלת סמכות ומעמד. ראו לדוגמה: פרוטוקול ועד העיר ליהודי יפו-תל-אביב, תרע”ג-תרע”ד, ארכיון העיר תל-אביב 08/76. בשנת 1905 נפקדו ביפו כ-42.5% מבני העדות המזרחיות, ראו: אריה יודפת, התפתחותה של תל-אביב ב-25 שנות המדינה, תל-אביב 1973, עמ’ 73.

43. דואר היום (לעיל הערה 40).

44. Moshe Burstein, *Self Government of the Jews in Palestine since 1900*, Tel Aviv 1934, p. 195

45. פנחס פיק, ‘כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה’, בתוך: שילר ובן ארצי (עורכים), חיפה ואתריה, עמ’ 75-78; יוסי בן ארצי, ‘הקרב לכיבוש חיפה: 22-23 בספטמבר 1918’, מערכות, 312-313 (1988), עמ’ 46-52.

בחיפה הוצב אמנם כוח ארטילרי גדול יחסית, מתוך החשש לפלישה ימית בחופה, אולם לא הוצבו בה כוחות צבא גדולים.

המצור מרצון שהטילו התורכים על העיר גרם לצמצום המסחר והוסיף לרעב ולדלדול אוכלוסין. אולם בגלל היעדר כוחות צבא גדולים בעיר ומכיוון שחיפה לא היתה בעלת חשיבות צבאית או פוליטית מרכזית עבור השלטונות התורכיים, הוקל במידה רבה לחץ השלטון על תושבי העיר. מכיוון שחיפה לא נחשבה לאחד ממרכזי היישוב החדש, יחס השלטונות לאוכלוסייה היהודית היה נוח יחסית. המשבר הכלכלי הורגש בעיר לאחר שהורגש ביפו ובירושלים. שלא כחלקם של אנשי ירושלים, לא נסמכה קהילת חיפה על כספי החלוקה ולכן סבלה פחות מניתוק הקשר הכלכלי עם הקהילות שמעבר לים. שלא כיפו, בראשית המלחמה לא חיו בחיפה הרבה עולים חדשים שמוסדות העדה תמכו בהם. גם מספר הפועלים חסרי עבודה שנותרו בעיר היה ככל הנראה מועט מאשר בערים אחרות, אם כי מצבם של אלה לא שפר עליהם ורבים מהם עזבו את העיר.⁴⁶

אבל המלחמה לא פסחה על חיפה, והביאה בכנפיה מצוקות רבות לעיר. קהילת חיפה, כשאר היישוב היהודי בארץ-ישראל, עמדה בפני קשיים ואתגרים קיומיים. סגירת דרכי המסחר החמירה את המצב הכלכלי של התושבים. המס התורכי הכביד ועמו העוני והרעב. גברים רבים גויסו לצבא התורכי, ואחרים ברחו מפחד הגיוס. משפחות רבות פדו את בניהן בשארית כספן. למצב הכלכלי הקשה נוספה גם סגירת בנק אפ"ק ועמו אבד ערך הצ'קים של הבנק ופסק האשראי. סניף הבנק בחיפה נסגר באוקטובר 1915, ואחריו נסגרו גם כל החנויות ובתי-המסחר של הנתונים הזרים בעיר.⁴⁷ בעיר רבו האלמנות והיתומים. ממוצע המשפחות היהודיות בחיפה בזמן המלחמה עמד על 3.5 נפשות למשפחה. בראש 27.7% מהמשפחות עמדה אישה – נתון המלמד על אחוז גבוה של אלמנות ועגונות. שיעור הנשים היהודיות בעיר עמד על 51.8%.⁴⁸ המצב הכלכלי החמיר עם התקדמות המלחמה, כשהגיעו לעיר פליטים רבים, תחילה מהגליל ואחר-כך גם מגורשי יפו-תל-אביב.

46. בין הזמנים (מוציא לאור: זאב ארדשטיין), צפת תרע"ו, עמ' 68. אלמליח מנה בעיר בפסח תרע"ה כ-120 איש, מהם כ-80 ספרדים, בעלי משפחות, ראו: אברהם אלמליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב: א"י בשנת תרע"ה, ירושלים תרע"ט, עמ' 256. דה פריז מתאר מצב קשה של חוסר תעסוקה לפועלים יהודים בעיר. המצב החריף בשנות המלחמה, ראו: דה פריז, 'תנועת הפועלים בחיפה 1919-1929' (לעיל הערה 28), עמ' 1-42.

47. בנק אפ"ק, שפעל בחסות בריטניה, נסגר בכל הארץ. ביפו ובירושלים נסגרו הסניפים וכל רכושם הוחזר בי"א בחשוון תרע"ה, יומיים לאחר שהגיעה הידיעה על קרב ימי בין רוסיה לתורכיה בים השחור, ראו: אלמליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, עמ' 33-34. בעקבות התערבות השגריר האמריקני הנרי מורגנטאו והקונסוליה האמריקנית, המשיך הבנק לפעול במהלך המלחמה במתכונת חלקית וסייע לתנועה הציונית להתמודד עם משבר המלחמה.

48. שמלץ, 'האוכלוסייה הכללית בארץ ישראל' (לעיל הערה 27), עמ' 41.

תחומי הפעולה של ההנהגה הציבורית בימי המלחמה

המצב הקשה שנוצר בעיר חייב התארגנות ציבורית. כזכור, ועדי העדות, שידעו תקופה קצרה של פעולה משותפת בשנים שקדמו למלחמה, נפרדו ערב המלחמה. בימי המצוקה סבל ועד העדה הספרדית מהידלדלות בהכנסותיו, הן ממסי עדה הן מתרומות חיצוניות, ולא יכול היה להוביל, או אפילו להיות שותף שווה ערך להנהגת היישוב היהודי בעיר. בראשית המלחמה נכתבה ביקורת נוקבת על הקהילה הספרדית שאינה עושה דבר להקלת המצב ‘למרות העובדה שמספר הסובלים מן המצב הקשה היה רב יותר אצלם מאשר אצל האשכנזים’.⁴⁹

נוצר אפוא מצב שהוועד האשכנזי הוא שיזם והוביל את מרבית פעולות ההנהגה בעיר. ועד זה היה מורכב כזכור מאנשי היישוב החדש וממקורבים לעדה האשכנזית הוותיקה וליישוב החדש כאחד, כגון משה גוטל לויז. בראש הוועד המשיך לעמוד קייזרמן, שקרבתו לעמדות המפתח הכלכליות של היישוב החדש מסמלת את יתרונו של הוועד בימי החירום. הוועד האשכנזי, גוף בעל שאיפות ציוניות, כינה את עצמו ‘ועד העדה העברי’ וראה את עצמו אחראי לכלל יהודי חיפה. מידת שיתוף-הפעולה בין הוועדים אינה ברורה לחלוטין, אולם ברור שהיתה פעולה משותפת בתחומים הקשורים לסעד, לבריאות ולרווחה.⁵⁰ בנושאים דתיים התגברה דווקא פעולה נפרדת של העדות. במהלך המלחמה הוקמה חברה קדישא אשכנזית נפרדת.⁵¹ הסיבה, כך לפחות טענו חברי הוועד האשכנזי, היתה שאצל הספרדים ‘איננו מסודר כהוגן וכבודו של המת לפעמים תכופות מתחלל ובייחוד נתחדד המצב עכשיו אחרי הפירוד בין ועדי הספרדים והאשכנזים’.⁵² הוועד החדש עסק בנושאים דתיים אחרים, כגון גביית מס השחיטה, תשלום משכורת ושכר דירה של הרב. יש להבחין גם בין מגמות הפירוד בתחומי הדת, שעליהם עמדו ככל הנראה אנשי היישוב הישן האשכנזים, ובין מגמות השיתוף בנושאים הקשורים לרווחה וסוציאלית. חיזוק כוחה של העדה האשכנזית, בגלל השינויים הדמוגרפיים והתרבותיים בעיר ערב המלחמה ובמהלכה, אפשרו גם לחוגים הדתיים להשיג הישגים ארגוניים נגד הספרדים, כגון הקמת

49. בין הזמנים, צפת תרע"ו, עמ' 69.

50. מהפרוטוקולים של הוועד האשכנזי עולה תמונה ברורה של שני ועדים נפרדים, מתוך מידה לא ברורה של שיתוף-פעולה, ראו: פרוטוקול ישיבות ועד העדה העברית בחיפה תרע"ד-תרע"ה, ארכיון העיר חיפה (אה"ח) 220/10. מאחר שארכיון העדה הספרדית נשרף, אין לנו תיעוד של ועד ספרדי שפעל בשנים אלה, אולם עובדת קיומו אינה מוטלת בספק. ועדי העדות גם השמידו חלק נכבד ממסמכיהן מימי המלחמה, מפחד התורכים. אפשר לשער שהמסמכים שהושמדו עסקו בקשרים עם גורמי מימון חיצוניים, בפעילות פוליטית או אולי הוזכרו בהן חוות דעת פוליטיות, ראו: דואר היום, מ"א, כ"ט באלול תרע"ט (24.9.1919).

51. מראשית המאה ה-20 ועד ימי המלחמה השתמשו האשכנזים בשירותי חברה קדישא הספרדית.

52. פרוטוקול הוועד המלא, כ"ד באדר ב' תרע"ט, אה"ח 220/8.

חברה קדישא נפרדת. יותר משמהלך זה מעיד על ההתחזקות האשכנזית הוא מעיד על חולשתו ההולכת וגוברת של הוועד הספרדי. הגורם החדש בוועד האשכנזי, שסמך ידו על הפרדה זו, מלמד על חשיבות השמירה על המנהגים הדתיים הנפרדים גם בעיניהם. הפעולה הקהילתית המשותפת לא היתה אמורה לטשטש את הייחודיות הדתית של העדות, אלא ליצור מסגרת פוליטית ציבורית שבסיסה חילונית. לכן בתחומי הפעולה הסוציאליים, ואחר-כך גם בתחומים הלאומיים, אפשר לראות מידה רבה של אחריות ציבורית כללית ושל ניסיון לשיתוף-פעולה בין-עדתית.

סעד ועזרה

מטרתו המרכזית של ועד העדה היתה לרכז את פעולות הסיוע, גם כדי למנוע כפילויות ובזבוז משאבים וגם כדי למצב את ריכוזיותו. הוועד לא ניסה לבטל את פעולות העזרה הפרטיות שהתנהלו בעיר: פעולתם של ארגוני הצדקה המסורתיים סביב בתי-הכנסת ופעילות הצדקה הנשית. אולם ככל שנמשכה המלחמה נעשו ארגוני הצדקה תלויים יותר ויותר בהנהגה הציבורית, שכן זו ריכזה את חלוקת כספי הסיוע החיצוניים שהגיעו לעיר, דוגמת כספי התרומות של הברון רוטשילד ואת כספי הסיוע של 'ועד הסיוע האמריקני' (להלן).

ועדת הסיוע המרכזית שהקים הוועד היתה 'ועדת התמיכה', שבראשיה היתה משותפת לשתי הקהילות, האשכנזית והספרדית. הפעולה המשותפת נמשכה עד אוגוסט 1914, אולם אחר-כך נפרדה מטעמים לא ברורים, שמן הסתם היה להם קשר לאופן חלוקת התמיכה. 'ועדת התמיכה האשכנזית' היא שריכזה את מרבית פעולת הסיוע, אם כי נראה שוועדה ספרדית התנהלה במקביל. ככל שהתקדמה המלחמה הצליחה ועדת התמיכה לבסס ולהרחיב את פעולתה ולהחיל אותה על כלל אוכלוסייתה היהודית של העיר. ועדת התמיכה ניהלה את ענייני הסעד, גייסה כספים וניהלה את כספי העדה. על אופיה הכללי של פעולת הוועדה אפשר ללמוד מהטיפול בכספי התרומה שנתן הברון רוטשילד לצורכי תמיכה בעניים, מהדאגה לאיסוף תרומות בקרב יהודי העיר, מקניית חיטה וטחינתה בכספי הוועד ובכספי בנק אפ"ק ומכירת הקמח וכן מקניית אורז וסוכר ומכירתם במחירי עלות, כדי להתמודד עם תופעת הספרות.⁵³ אחת מפעולות התמיכה והפיקוח המעניינות נגעה ב'בית תבשיל' שפעל בתוך קלוב הפועלים. מטבח בית התבשיל לא היה כשר, בעיקר מטעמי חיסכון, ולכן עוררה התמיכה בו התנגדות בקרב החוגים הדתיים בוועד. תמיכת ועדת התמיכה בגוף פועלי זה, למרות ההתנגדות שעוררה, מעידה על הראייה הציבורית הכללית שהחלה לאפיין את פעולת הוועד וכן על חולשתו של הגורם החרדי בוועד זה.⁵⁴ בקיץ 1917, כשהורגש מחסור בתבואה ובעקבותיו חלה עליית מחירים, התאגדו עסקני

53. פרוטוקול ועדת התמיכה, שם, אה"ח 220/9.

54. פרוטוקול ועדת התמיכה, כ"ב באלול תרע"ד, שם.

הציבור בעיר והקימו ‘סינדיקט לתבואה’ בשם: ‘ועד החיטה’. בוועד זה היו שותפים נציגי ‘ועד העיר’ (הכוונה לוועד העדה האשכנזי, אם כי סביר להניח ששותפו גם נציגי הוועד הספרדי), נציגי ‘ועד ההגירה’ (להלן), ונציגי קלוב הפועלים.⁵⁵ התארגנות זו מלמדת על יכולתה של הקהילה החיפנית להרחיב את בסיס ההנהגה הציבורית ולפעול מתוך שיתוף-פעולה בין הגורמים הרלוונטיים בעיר.

ועדת התמיכה ניסתה לבסס את פועלה על יסודות יצרניים ולהימנע ככל האפשר מצדקה. אולם ככל שהתארכה המלחמה ניכרו המצוקה ואוזלת היר בדיוני הוועדה. בתחילה דובר על חלוקת מזון בהקפה. נעשה ניסיון למסד הלוואות במזומנים, תוך כדי גיוס כספים מבנק אפ"ק, אולם נסיונות אלה הלכו ודעכו.⁵⁶ המחסור במזומנים ובאשראי צמצם את יכולת הפעולה של ועדת התמיכה, ועם בוא הסיוע האמריקני, מאמצע 1915, פסקה פעולתה העצמאית כמעט לחלוטין. את מקום פעולתה המרכזת של ועדת התמיכה תפסו ועדים ייעודיים: ‘ועד הסיוע’ שפעל בחלוקת כספי הסיוע האמריקני בעיר, ‘ועד להקלת המצב’ שעסק בעיקר בנושאים הקשורים בבריאות ו‘ועד העזרה’ שעסק בטיפול במהגרים ופליטים – כולם ועדים שראו את עצמם קשורים לוועד העדה, אבל ניהלו חשבונות עצמאיים. פיצול הוועדות החליש את עמדתה הריכוזית של ההנהגה. ועד העדה נשאר ברקע הדברים. על פעולתו אפשר ללמוד בעיקר מהתכתבויות בינו ובין הוועד האמריקני וגופים אחרים, אולם הוא לא השאיר רישומים או פרוטוקולים מסודרים. ספק אם אמנם התקיים גוף כללי נפרד, מאחר שלעתים אותם אנשים היו בוועדים שונים, וגורמים חיצוניים, שלא הבחינו בין הוועדים המקומיים ומעמדם ההיררכי, לא דייקו בשימוש בשמות הוועדים. התלות הכספית בגורמי סיוע חיצוניים, ובעיקר בכספים מאמריקה, החלישה גם היא את מעמד ההנהגה המקומית. עם זאת, אנשי מפתח מבני היישוב החדש בעיר, דוגמת קייזרמן, ליפשיץ, לויך ואחרים בכל ועדות הסיוע, יצרו את התשתית האנושית, גם אם לא ההיררכית, לחיזוקה של הנהגה ציבורית בהמשך.

55. מרדכי בן הלל הכהן, מלחמת העמים: יומן, ירושלים תשמ"א, עמ' כ' מנ"א, 8.8.1917, עמ' 687.
- סינדיקטים דומים הוקמו גם בקיץ 1916 ביפו, ראו: רם, הישוב הספרדי ביפו, עמ' 273-300.
56. גם בירושלים הנפיק אפ"ק שטרות חלופיים ששימשו להמשך מצומצם של חיי המסחר. אני מודה לר"ר אביגיל יעקובסון על שיתפה אותי בידע זה. בתל-אביב נעשה ניסיון להנפיק ‘אסימוני נייר’ שהחליפו את הכסף התורכי ושימשו אשראי למזון ולמצרכי יסוד בחנויות העזרה ההרדית. התורכים אסרו על פעילות זו. גם בחיפה יש הדים לפעולה דומה, אולם היא היתה ככל הנראה מצומצמת בהיקפה. על אסימוני הנייר בתל-אביב ראו: אריה קינדלר, ‘אסימוני הנייר של ועד תל-אביב מימי מלחמת העולם הראשונה’, עלון החברה הנומיסטית לישראל, 2, 1 (יולי 1967), עמ' 1-6.

הוועד האמריקני

כספי ועד הסיוע האמריקני⁵⁷ החלו להגיע לארץ בשלהי 1914. באוקטובר נשלח המשלוח הראשון על סיפונה של האונייה North Carolina, סכום של 50,000 דולר.⁵⁸ לצורך חלוקת הסיוע הוקם ועד עזרה מרכזי בירושלים. בראש הוועד עמדו ארתור רופין, ראש המשרד הארץ-ישראלי שהיה אחראי לסיוע ביפו ובמושבות יהודה והמתאם הכולל של פעולת הוועד, אפרים כהן, נציג חברת 'עזרה' והלא-ציונים שפעל בירושלים ובחברון, ואהרון אהרונסון, שהיה אחראי לסיוע בשומרון ובגליל וחיפה בכלל זה.⁵⁹ השליטה בכספי הסיוע היתה אפוא נתונה בידיהם של אנשי היישוב החדש, והיתה אחד הגורמים שסייעו בהתגבשות הדומיננטיות שלהם בציבוריות היהודית במהלך המלחמה.

בחיפה החל לפעול ועד הסיוע האמריקני מאמצע 1915. בראש הסניף החיפני עמד קייזרמן, שעמד כאמור גם בראש הוועד המשותף וועד העדה האשכנזית.⁶⁰ ההרכב האנושי הדומה של הוועדים בעיר הביא לידי דגשים דומים של פעולה: אנשי הוועד האמריקני הדגישו את היסודות הפרודוקטיביים המודרניים ורצו לבסס עליהם את הסיוע. הם ניסו להימנע מתדמית של מתן 'חלוקה'. הוועד עסק במתן הלוואות, בהחזקת חנות למוצרי יסוד מסוכסדים,⁶¹ ובסיוע במציאת עבודה. לכאורה המשיך את פעולת הסיוע של ועד העדה. הסיוע חשף את השונות האידאולוגית בין הקבוצות השונות בעיר. נראה שבקרב היישוב הישן גברה הנטייה לשיטת הצדקה היהודית המסורתית, בשעה שפועלי חיפה המאורגנים התנגדו לכל חלוקה של כספי סיוע. אהרונסון ציין כי הוא מחזק את ידי ועד הסיוע בחיפה נגד 'נטיית אחינו הספרדים' להשתמש בכספי הסיוע לצדקה בלבד ולחלקם כנדבות.⁶² ואילו הפועלים ניהלו משא-ומתן ארוך עם חברת 'הכשרת הישוב' כדי לנצל את כספי הסיוע וכספים של המשרד הארץ-ישראלי לסלילת כביש בהדר הכרמל. העבודה בסלילת

57. על ועד הסיוע האמריקני ראו לדוגמה: אפרתי, ממשבר לתקווה, עמ' 59-64; ישראל גינגולד, 'עזרת יהודי ארה"ב ליישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1983.

58. כספי המשלוח הראשון חולקו: 40% לירושלים וחברון, 30% למושבות ו-16% ליפו. חיפה זכתה רק ב-3% מהכספים, ראו: ארתור רופין, פרקי חיי, ב, תל-אביב 1968, עמ' 229.

59. שמעון רובינשטיין, דברר המשבר הכלכלי, הכללי והמוניטרי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, ירושלים 2006, עמ' 12-13; אליעזר ליבנה, אהרון אהרונסון: האיש וזמנו, ירושלים 1969, עמ' 192-195.

60. בוועד היו חברים גם שמעון פרידמן, מראשי הציבור האשכנזי-חרדי, הרב יהודה הלוי, מראשי הספרדים, טוביה דוניה, יוסף ליפשיץ ויצחק רוזנברג, מאנשי היישוב החדש בעיר, ראו: חיים אהרונוביץ, הדר הכרמל: מסכת עמל ויצירה של דור מיסדים ובונים, חיפה 1958, עמ' 25.

61. חנות ראשונה נפתחה בקיץ תרע"ו. בשבט תרע"ז נפתחה חנות שנייה. שתי החנויות התאחדו לקראת סוף המלחמה. בשנת 1917 גם בית הפועלים פתח מכולת והיא פעלה כקואופרטיב.

62. מכתב אהרונסון לרופין, 20.6.1915, בתוך: ליבנה, אהרון אהרונסון: האיש וזמנו, עמ' 194.

'ועד העדה' וכינון קהילה על-עדתית בחיפה במלחמת העולם הראשונה

הכביש ניתנה לפועלים ברוטציה, כדי למנוע אבטלה. למרות המאמצים הוקצו בכל זאת כספים לתמיכה ישירה. אברהם אלמליח ציין בזכרונותיו כי מתוך 8000 פרנק שהוקצו לחיפה בשנת תרע"ה: 20% חולקו ל'פרודוקטים' לחנות, 20% למתן הלוואות, 30% להספקת עבודה ו-30% לתמיכה, מזה שלישי לאשכנזים והשאר לספרדים.⁶³ יחס דומה צוין ברוח של ועדת הסיוע, ובו הודגש שרוב התמיכה ניתנה בירושלים ובצפת. חיפה צוינה לשבח על אחוזי התמיכה הנמוכים בה: ניכר כי ביחס ליפו, לטבריה ולגליל התחתון שמרה חיפה על אחוזי תמיכה נמוכים. אחוזי התמיכה הנמוכים ביותר היו במושבות היישוב החדש (ראו לוח חלוקת כספי הסיוע המרכזיים להלן).⁶⁴

חלוקת כספי הסיוע המרכזיים

אחוז תמיכה	אחוז הלוואה	
30.45	69.30	חיפה
39.42	59.33	יפו
24.27	75.75	שומרון
38.55	58.80	טבריה
36.11	63.89	הגליל התחתון
17.35	80.25	הגליל העליון
16.48	82.06	מושבות יהודה
61.96	36.06	ירושלים
61.44	30.99	צפת

יחסה של ההנהגה הציבורית בעיר לוועד האמריקני

ההנהגה הציבורית החיפנית, שיכולותיה הכלכליות ומעמדה הציבורי הצטמצמו עקב התמעטות המשאבים המקומיים ומשך המלחמה, ניהלה מערכת יחסים מורכבת עם ועד הסיוע האמריקני. בדצמבר 1915 פנתה ועדת התמיכה לוועד הסיוע האמריקני בבקשה לאחד כוח ומאמץ, בקשה שמשמעותה היתה הפסקת פעולתה העצמאית של ועדת התמיכה. 'העבודה התנהגה באופן יפה מאוד ובסדר עד שבאה העזרה האמריקנית והפסיקה את עבודת הוועד לעזרה עצמית', מתח אלמליח ביקורת על אנשי היישוב, ובייחוד על אנשי חיפה.⁶⁵ כתב בין הזמנים קטרג אף הוא על הסיוע האמריקני: 'בכל

63. אלמליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, עמ' 257. גם בבין הזמנים מוזכר כי כ-60% מהתמיכה האמריקנית הופנתה לתמיכה בספרדים, ראו: בין הזמנים (לעיל הערה 46), עמ' 69.

64. על-פי דו"ח חלוקת 'הפונד הראשון' של ועד הסיוע, ללא תאריך, ארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ) L2/610. לא תמיד סיכום האחוזים מגיע ל-100%, כך במקור.

65. פנייה לכלל היישוב, בתוך: אלמליח, ארץ ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, עמ' 175. על אנשי חיפה ראו: שם, עמ' 256.

מקום שהכסף האמריקני מגיע – השטן מרקד', אמר כשאנשי העיר הפסיקו לשלם 'מס הערכה',⁶⁶ בעקבות התמיכה החיצונית.⁶⁷ אין ספק כי אלמליח ניסה לייפות ולהעצים את יכולותיו האמיתיות של ועד התמיכה המקומי, ואילו כתב בין הזמנים עסק בדבריו בעיקר ביכולותיה ובחסרונותיה של הקהילה עצמה. ביקורת דומה העלה ביומנו מרדכי בן הלל הכהן על אנשי תל-אביב, שנמנעו מלתמוך בחיפה מחמת המשבר, אבל גם משום שהתחילו להגיע סכומי כסף גדולים מאמריקה והם לא ראו עוד צורך לתרום לחיפה.⁶⁸

אנשי ההנהגה הציבורית בחיפה התנגדו לפעולתו של ועד ממונה, כפי שהיה בעצם ועד הסיוע האמריקני. לכאורה בזכות השותפות הרעיונית והחפיפה של כמה מחברי הוועדים היתה צריכה להיות הלימה בין הוועדים. את ההתנגדות אפשר להסביר בניסיון של ההנהגה המקומית לעורר את הציבור לאחריות עצמית וקהילתית ולצמצם את תחושת התלות. הסבר אחר נעוץ ברצון לבסס את עמדת הוועד המקומי בציבוריות החיפנית ולנצל את התלות במשאבי הסיוע ליצירת גוף כללי מאחד. חברי ועד העדה דרשו שהכספים יעברו דרכם ושתינתן להם השליטה גם על פעולת ועד הסיוע, שהם ראו בו גוף חיצוני. אף-על-פי שהורכב מאנשים מקומיים, היוזמה והדרישה להקמתו היתה של הנדבנים האמריקנים, והוא לא היה תולדה של יוזמה מקומית. הוועד פעל בשיתוף עם המשרד הארץ-ישראלי, כלומר עם האדמיניסטרציה הציונית. מנקודת מבט מקומית בשנים אלה גם ההנהגה הציונית נחשבה גוף חיצוני, שבוודאי לא היה מקובל על כל יהודי העיר. מפתיע אולי שגם רוב הגורמים הציוניים מקרב ההנהגה בחיפה התנגדו לקבל את תכתיבי הגופים החיצוניים, ובכלל זה הגופים הציוניים, והם עמדו על האוטונומיה ועל הריכוזיות של הגופים המקומיים. בעיני מרבית חברי ההנהגה המקומית גברו השיקולים של דומיננטיות ציבורית מקומית על-פני שיקולים אחרים. לצד כל אלה לא נפקד מקומן של יריבויות אישיות ופוליטיות: בוועד האמריקני היה חבר הר"ר אלפונס פינקלשטיין, מנהל הטכניקום, ועליו נכתב 'שהעדה לא באה איתו במשא ומתן מאז מלחמת השפות', והוא גם התפרסם ביחסו הרע לפועלים היהודים.⁶⁹ גם קייזרמן, ששירת בשני הוועדים, עורר את חמת חבריו בעדה משסירב להתפטר מתפקידו בוועד האמריקני.⁷⁰ מאבקי הכוח האישיים והפוליטיים התחדדו בגלל אופיה האינטימי של הקהילה החיפנית, ומכיוון שמספר מצומצם יחסית של אנשי מפתח שימשו בכמה תפקידים ציבוריים בו-זמנית. מצד אחד העצימה אינטימיות זו את יכולתה של ההנהגה הציבורית להגיע להידברות ולפעולה משותפת, ומצד אחר חידדה את השפעתן של יריבויות אישיות, פרטיות או אידאולוגיות על התנהלות ההנהגה.

66. מס הערכה היה מס קהילה, שעיקרו היה מס הכנסה. תשלום המס היה מעין הצהרת שייכות לקהילה. בחוקת הקהילות ב-1928 שונה המס ל'מס קהילה' והיה למס חובה עבור כל מי שחפץ להיחשב חבר ב'כנסת ישראל'.

67. בין הזמנים (לעיל הערה 46), עמ' 68.

68. בן הלל הכהן, מלחמת העמים, ז' בכסלו (25.11.1914), עמ' 35.

69. דואר היום (לעיל הערה 50).

70. שם.

'ועד העדה' וכינון קהילה על-עדתית בחיפה במלחמת העולם הראשונה

דרישת ועד העדה למרכזיות התקבלה חלקית. בדוחות ועד הסיוע האמריקני נרשמה התמיכה בחיפה בציון העדות ולא על-פי חלוקה מוסדית, כפי שצוינה התמיכה ביפו ובירושלים, מה שיכול ללמד על מעמד ציבורי גבוה יותר של ועדי העדות בחיפה על-פני ערים אחרות.⁷¹

הטיפול בפליטים

המצוקה בעיר התגברה בעקבות נוכחות גוברת של פליטים, שהגיעו כבר מראשית המלחמה בעיקר מהגליל, ולא היו חברי הקהילה; מהם אנשי היישוב הישן אך בעיקר פועלי העלייה השנייה, שהמלחמה שמטה את מטה לחמם. יחסה של הקהילה לפליטים אלה היה אמביוולנטי. בקיץ 1914, באספה הכללית האשכנזית, הוזכר כי לחיפה עברו הרבה עניים מטבריה ומצפת וממקומות אחרים: 'והעניים האלה הם טרחנים גדולים ויש ביניהם גם שנוררים רבים שאומנותם בכך [...] וגם קופתנו אינה מספיקה למלאות אחר כל דרישותיהם'.⁷² בדיוני הוועד ניכר המתח בין שוללי התמיכה בעוברי הדרך, בגלל המצוקה הכלכלית של העדה, ובין המחייבים תמיכה, כי 'אי אפשר [...] תומכים בהם גם ביפו וירושלים ולמה נדמה אנו לסדום ולעמורה?'. בסופו של דבר הוחלט להקצות משאבים לתמיכה בפליטים. גובה התמיכה וטיבה לא פורטו וכן לא נמצאו רישומים המבחינים בין פליטי היישוב הישן שהגיעו לעיר ובין הפועלים שנקבצו אליה. יש להניח כי מרבית הפועלים נקלטו במעגלי התמיכה של ארגוני הפועלים, שלהם היה כאמור בית תבשיל, קלוב פועלים, קופת מלווה וכן סיוע במציאת עבודה. מרישומי ועדת התמיכה עולה כי

במתן עבודות הסליה על הכרמל לא נשארו פועלים מובטלים בעיר.⁷³

במחצית השנייה של 1917 החלו להגיע לעיר פליטים מבין מגורשי יפו ותל-אביב. בצו הגירוש שניתן ב-28 במרס 1917 אמנם נאסר על היהודים להגר לירושלים ולחיפה. אולם מאחר שבקיץ אותה שנה החרף מצב הגולים בגליל התחתון, הוחלט באספת ועד ההגירה בטבריה להשתדל אצל הממשלה ולהעביר גולים גם לחיפה.⁷⁴ לעיר הגיעו כ-300 משפחות פליטים ספרדיות ו-130 משפחות אשכנזיות. מדוח ועד ההגירה עולה שלמהגרים סודר דיור ולכולם נמצאה עבודה.⁷⁵ מדוח אחר עולה תלונה על-כי אפשר למצוא עוד מקומות

71. דוח ועדת הסיוע האמריקני, 14.2.1916, אצ"מ L2/52.

72. 'פרוטוקול ישיבות ועד העדה העברית בחיפה תרע"ד-תרע"ה', י"ז בתמוז, אה"ח 220/10.

73. אמירה זו מייפה את המציאות, מאחר שהיא נוגעת רק לפועלים המאורגנים שעבדו עבור שכר נמוך במשמרות בכביש, ראו: דה פריז, 'תנועת הפועלים בחיפה, 1919-1929' (לעיל הערה 28), עמ' 49-53.

74. דוח ועד ההגירה בטבריה, 10.6.1917, אצ"מ J90; דוח טהון, תרע"ט, אצ"מ L2/610.

75. שם, שם.

עבודה למהגרים, 'אבל רוב המהגרים לא רוצים ללכת לעבוד'.⁷⁶ התנאים בחיפה היו טובים לאין ערוך מהתנאים בצפת ובמקומות אחרים, והם מצטיירים גם מדרישת הוועד בחיפה להמשיך ולשלוח מהגרים אל העיר. במכתב שנשלח לטבריה מליניס אנשי חיפה: 'מדוע לא מגיעים מהגרים [...] כל המהגרים הקודמים מסודרים ואין הרבה חולים'.⁷⁷ אולם למרות הרוח היה מצב המהגרים בכי רע. מחירי הדירות בעיר עלו לנוכח הביקוש העולה. ועד העזרה החיפני שיכן את הפליטים בצפיפות רבה ורבתה סכנת ההידבקות במחלות. רבים מהפליטים היו חולים במחלת המלריה והד"ר משה שרמן נשלח על-ידי ועד ההגירה המרכזי להקים בעיר מרכז רפואי לטיפול במהגרים.⁷⁸ נוצרה גם בעיית אספקת מזון, ואנשי הוועד ביקשו שישלחו חיטה מהגליל התחתון.⁷⁹ את קליטת העולים מימנו בעיקר תרומות מקומיות, כספי הסיוע האמריקניים והלוואות מבנק אפ"ק. הממשלה העות'מנית סייעה גם היא במתן חיטה.⁸⁰ לוועד ההגירה היה אמנם חשבון נפרד מחשבון ועדי העדות, אולם מהרוחות הכספיים עולה שוועדי העדות היו מעורבים בטיפול בפליטים, וחלק מהכסף שיועד לפעולות העזרה הועבר לקופתם.⁸¹ ככל זאת נדמה שמצבם של הפליטים שהגיעו לחיפה היה טוב לאין שיעור ממצב המגורשים שהגיעו לגליל התחתון, לזכרון-יעקב ולחדרה. בספרי הזכרונות מאותם הימים מתוארת תמונה קשה של ניצול והתנכרות, שלון בחשש גדול של האוכלוסייה שקלטה את מגורשי יפו ותל-אביב. איכרי הגליל התחתון נטו לשתף פעולה עם ועד ההגירה, ואילו אנשי היישוב הישן בצפת ובטבריה וכן איכרי מושבות יהודה ושומרון נטו לדחות את הפליטים. תיאור הקליטה הקשה בחדרה מצא את דרכו לסיפורו של ברנר 'המוצא', המתאר את קשיי המגורשים.⁸² אולם שמה של חיפה לא השתרבב לרשימת הזכרונות הקשים. העיתון דואר היום, שהחמיא בדרך-כלל להתארגנות בחיפה, כתב אחרי סיום המלחמה כי 'בני חיפה הצטיינו בהכנסת אורחים'.⁸³ על השאלה אם ניתן לזקוף הכנסת אורחים זו לאופי היישוב היהודי בחיפה או לפעולת ועד העיר קשה לענות. בולט הפער בין יחס הנהגת הקהילה לעוברי דרך בני

76. מוועד ההגירה בחיפה לוועד ההגירה בטבריה, א' באלול תרע"ז, אצ"מ L.90/252.

77. מוועד ההגירה בחיפה לוועד ההגירה בטבריה, י"ט באב תרע"ז, שם.

78. ניסים לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ ישראל, 1948-1799, תל-אביב 1998, עמ' 367; גור אלרואי, 'גולים בארצם, פרשת מגורשי תל-אביב ויפו בגליל התחתון 1917-1918', קתדרה, 120 (תשס"ו), עמ' 136-169. אהרונוביץ, הדר הכרמל, עמ' 25. בן הלל מצייג גם הוא את מצבם הרפואי הקשה של הפליטים שהגיעו לחיפה לאחר שהות בגליל התחתון, ראו: בן הלל הכהן, מלחמת העמים, ז' באב תרע"ז (26.7.1917).

79. מכתב מוועד ההגירה בחיפה, בחתימת נתן קייזרמן ונתן נתנוון, למאיר דיזינגוף בטבריה, 19.8.1917, אצ"מ J.90/252.

80. חשבון ועד ההגירה בחיפה, 8.8.1918, אצ"מ J.90/369.

81. 'תשלומים לוועד העיר חיפה', 19.8.1918, שם.

82. יוסף חיים ברנר, 'המוצא': כל כתבי ברנר, תל-אביב 1951.

83. דואר היום (לעיל הערה 50).

היישוב הישן ובין היחס לפליטי יפו ותל-אביב שגורשו מסיבות לאומיות וסימלו את היישוב החדש. נקל לראות את המחויבות הלאומית שראתה ההנהגה הציבורית לנגד עיניה ולאורה ביקשה לכוון את הקהילה העברית. גורם נוסף הוא פער הזמנים. הדיון בפליטי הגליל היה בראשית המלחמה, ואילו קליטת מגורשי תל-אביב-יפו היתה ב-1917, לאחר שההנהגה הציבורית החדשה ביססה את נוכחותה בעיר והשפעתה על תהליכי קבלת ההחלטות גדלה. יחס היישוב החיפני אל מגורשי 1917, והתגייסות הקהילה לעזרה – התגייסות שלא היתה כזכור בערים כגון צפת וטבריה, שבהן היה דומיננטי יותר היישוב הישן – יכולים להעיד על חולשתו של היישוב הישן בעיר (האשכנזי והספרדי). התגייסות זו יכולה גם להעיד על מצב כלכלי וארגוני של קהילת חיפה, שאפשר את פעולת הקליטה. לקראת סיום המלחמה, למרות תלאותיה, היה מצבם של יהודי חיפה, בתור יחידים ובתור קהילה, טוב דיו כדי להתגייס לקליטה מוצלחת של מגורשי יפו-תל-אביב. הגם שעיקר המימון הגיע מוועד ההגירה הארצי, בנק אפ"ק והממשלה העות'מנית, עדיין נדרש מהקהילה מאמץ ארגוני וכלכלי גדול. המאמץ הצליח.

ארגון פעולת הבריאות

באופן מסורתי, בתקופה שקדמה למלחמת העולם, לא היו ועדי העדות מעורבים בפעולת הבריאות. פעולה זו, ובעיקר הטיפול בחולים עניים, הושארה לארגונים פילנתרופיים וליוזמות פרטיות. השלטונות העות'מניים בארץ-ישראל לא הפעילו בתי-חולים או מרפאות ציבוריות על חשבונם, ואף לא תמכו כספית במוסדות שהפעילו גורמים פרטיים, דתיים או פילנתרופיים. העירייה היתה אחראית מבחינה רשמית רק לסילוק אשפה מהרחובות ולמניעת מגפות, ובכך נחלה הצלחה חלקית בלבד.⁸⁴ מצב שירותי הבריאות בארץ-ישראל במהלך מלחמת העולם הראשונה היה בכי רע. מרבית שירותי הבריאות נשענו על מימון חיצוני, והעיכוב כבואו היה הגורם המרכזי להתמוטטותם של שירותים אלה עם פרוץ המלחמה.⁸⁵ על כך נוספו גם גיוסי רופאים,

84. משה גוריון, מבוא לתולדות השלטון המקומי, ירושלים, 1957, עמ' 45-63; גורן, 'עירייה משותפת בעיר מעורבת' (לעיל הערה 18), עמ' 17-19; Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861*, London 1968, pp. 87-101; Steven Rosental, 'Urban Elite and Foundation of Municipalities in Alexandria and Istanbul', *Middle East Studies* (May 1980), pp. 125-133. על-פי פקודת העיריות מ-1877 היתה העירייה אחראית למיסוד ולהחזקת בתי-חולים, אולם בפועל לא נעשתה שום פעולה בתחום זה. לפירוט המסים שגבתה עיריית חיפה ראו: יזבק, 'חיפה בשלהי השלטון העות'מאני' (לעיל הערה 16), עמ' 111.

85. שפרה שורץ, 'מי יטפל באנשי ארץ-ישראל? פעילותה של היחידה הצינית רפואית אמריקנית להקמתה של מערכת בריאות ציבורית בראשית תקופת המנדט, 1918-1921', עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 325.

החרמת בתי-החולים לטובת הצבא התורכי ודלדול באספקת התרופות. גם בחיפה היה מצב התשתית הרפואית קשה מאוד. עד שלהי התקופה העות'מנית ככל הנראה לא היו שירותי בריאות יהודיים. רופאים יהודים בודדים התיישבו בה מראשית המאה ושירותי אשפוז מצומצמים ניתנו בבית-החולים היהודי הראשון שפתח בעיר הד"ר אליהו אורבך ב-1911.⁸⁶ משפרצה המלחמה, אורבך, בעל הנתינות הגרמנית, שב לארצו כדי להתגייס לצבא. בית-החולים, שהיה בית-החולים היהודי היחיד בעיר, נסגר. בגלל מיעוט שירותי הרפואה היהודיים השתמשו מרבית יהודי העיר בשירותי האשפוז של בית-החולים הגרמני. מוסד זה פעל כמעט עד סוף המלחמה, אז נאלץ מנהלו, ד"ר וילהלם הופמן, גם הוא בעל נתינות גרמנית, לעזוב את העיר. בעיר פעל גם בית-החולים האיטלקי, מוסד כירורגי שהוקם ב-1907.

המחסור בשירותי בריאות, היעדר פעולה ממשלתית ועלייה במספר העניים והנפגעים חייבו פעולה של ההנהגה. הריק שנוצר, והיעדר מסורת ניהולית, אפשרו להנהגה להוביל מהלך ציבורי חדשני, אם כי צנוע, של ניהול שירותי רפואה. חיוניותם של שירותים אלה יצרה תלות של הציבור בהנהלה ותרמה לביסוסה. מיעוט הפעולה של גופים פילנתרופיים בעיר ומספרם המועט של הכוחות הרפואיים המקומיים אפשרו להנהגה הציבורית לנהל לראשונה תחום חיוני זה.⁸⁷

בקיץ 1915 הוקם מטעם העדה האשכנזית הוועד להקלת המצב, לצורך מתן סיוע רפואי לנזקקים בעיר. הוועד היה כפוף לוועד העדה, אולם ניהל קופה נפרדת. לא בקלות הוקם הוועד להקלת המצב: קופת העדה היתה ריקה, וההכנסות ממס הגבלה⁸⁸ ירדו מאוד. הכנסות הוועד הספיקו בקושי למילוי הצרכים הדתיים, כגון תשלומים לרב, לשוחט ולקבורה, ובוודאי שלא הספיקו לתת סיוע סוציאלי לחברי הקהילה. לא היה זה הזמן להרחיב את תחומי אחריות הוועד – הרחבה שעלולה היתה לגרום להתמוטטותו. אולם היו גם טיעונים כבדי משקל בעד פעולה ציבורית: העלייה במספר העניים והחולים עקב תלאות הזמן חייבה הרחבת הפעולה. שאלת הבריאות לא היתה רק שאלה הומנית, שבסיסה הצדקה ואחריות קהילתית, אלא גם שאלה מעשית מאוד, אם מביאים בחשבון הידבקות במחלות ובעיות אחרות הקשורות בהיגיינה ציבורית. עיקר פעולת הוועדה היה בניסיון להסדיר את הטיפול בעניים ולרתום למען מטרה זו את הכוחות הרפואיים היהודיים שנשארו בעיר. חברי הוועדה ביקשו את עזרת הרוקחים והרופאים בעיר בטיפול

86. על הרופאים הראשונים בעיר ראו: נסים לוי וירון בראל, 'לתולדות הרפואה בחיפה', בתוך: אלי שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ירושלים, 1984, עמ' 225; לוי, פרקים בתולדות הרפואה, עמ' 361-362. עוד ראו שם על התפתחות הרפואה בקרב הלא-יהודים בעיר, שם, עמ' 362-364.

87. בחיפה היה המצב שונה מבצרים אחרות. גם בירושלים וגם ביפו היתה תשתית רפואית טובה יותר טרם המלחמה, פעלו בהן גופים פילנתרופיים וכמובן רופאים יהודים שקיבלו על עצמם את ניהול העבודה הבריאותית גם בימי המלחמה, ראו צבי שילוני, 'השירות הרפואי ובתי החולים בירושלים בתקופת המלחמה', בתוך: אליאב, במצור ובמצוק, עמ' 61-77.

88. מס הגבלה הוא מס מוחכר על שחיטה כשרה.

ובמתן תרופות לעניים, בהנחה או בהקפה. כדי למנוע ניצול לרעה, הוחלט שהוועד יפנה חולים לטיפול מסובסד באמצעות חלוקת ‘פתקאות’ על-פי קריטריונים שנקבעו מראש. חלוקת הפתקאות נעשתה מתוך ההנחה שיש לנהל בתבונה את תקציב העדה הדל, שכן המלחמה עלולה להימשך עוד ימים רבים. זו היתה הפעם הראשונה שהנהגה הציבורית התערבה בתחום ארגון הבריאות, ואף קבעה קריטריונים וסדרי עדיפות לטיפול. היענות הרופאים והרוקחים לקריאה קהילתית זו היתה מצומצמת למדי. רק רוקח אחד, משה גוטל לוי, לימים יושב-ראש הקהילה, הסכים לסידור זה. מבין שני הרופאים שהיו אז בעיר, הסכים הד"ר הרך לקבל את חולי הקהילה, אולם דרש בתמורה התחייבות של הוועד שיפנה אליו את כל החולים. ועד העדה סירב בכל תוקף לתת ידו למונופול, ושמר על העיקרון של חופש בחירת הרופאים. הד"ר אסתר (גינצבורג) קראוזה, אחותו של אחד העם, דרשה בתמורה עגלה שתסיע אותה לביקורי החולים, אך הוועד לא יכול היה לממן עגלה כזאת. רק כשעזבה הד"ר קראוזה את העיר יכול היה הוועד להיענות לדרישת ד"ר הרך למונופולין משום שנשאר הרופא היחיד, ובתנאי שלא יינתן תוקף של הסכם לסידור זה. בתמורה לטיפול החינם שנתן הד"ר הדר, מימן הוועד שכירת חדר מרפאה, שבו יוכל לקבל גם חולים פרטיים בתשלום מלא.

הרוחות המעטים של ועד העדה שנתרו מתקופה זו מלמדים שפעולת הוועד היתה כטיפה בים במצוקות השעה. בסיום המלחמה היתה העיר כולה במצב תברואתי ורפואי גרוע. עיקר חשיבות פעולתו של הוועד היתה בארגון ובמיסוד המסגרת הקהילתית, בהרחבת בסיס הפעולה המסורתית של הנהגת העדות טרם המלחמה ובהדגשת קווים מודרניים של ניהול הבריאות.

דיון ומסקנות

מלחמת העולם הראשונה היתה ציון דרך חשוב בהתפתחותה של הנהגה קהילתית-אזרחית יהודית בעיר, ומכאן של הקהילה העברית בה. בתקופת המלחמה חברו יחד כמה גורמים שהעמיקו וזירזו את התהליכים שהחלו בעיר כעשור לפני המלחמה:

- המצוקה שיצרה המלחמה ומשכה של המלחמה אפשרו להנהגה האזרחית זמן ארוך דיו לבסס את פעולתה ואת מעמדה הציבורי וליצור תלות של התושבים בשירותים חיוניים שסיפקה וארגנה ההנהגה. יכולתה של ההנהגה לרכז ולאגם משאבים הן מתוך הקהילה הן מחוצה לה ונגישותם היחסית של משאבי הסיוע של אנשי היישוב החדש הרחיבו וביססו את התלות של התושבים בהנהגה. חיפה נפגעה כלכלית פחות מערים מרכזיות אחרות בארץ ולכן אוכלוסייתה והנהגתה יכלו להתמודד טוב יותר מבחינה כלכלית וארגונית.
- היעדר שירותים ציבוריים, שלטוניים ופילנתרופיים חייב פעולה ציבורית יהודית ואפשר הן את מרכזיותה של ההנהגה הן את צמיחתה ‘מבפנים’, מתוך הכוחות הקהילתיים.

- חולשתה של התארגנות אזרחית ערבית דומה וחוסר יוזמה של העירייה המעורבת לשיתוף בין כלל תושבי העיר צמצמו את האפשרות להתארגנות אזרחית כללית, דוגמת ירושלים, וחידדו את מגמות ההתארגנות הנפרדת של יהודי העיר. מגמות אלה, שאפיינו את היישוב החדש, ילכו ויבשילו בימי המנדט הבריטי לידי כינון קהילה עברית חזקה ונפרדת בעיר. יחסי שכנות, וככל הנראה עזרה הדדית, נשמרו בעיקר בשכונות המעורבות. גם אוכלוסייה ערבית טופלה במרפאת הוועד, אולם לכלל שיתוף מאורגן לא הגיעו.
- יחסו הנוח יחסית של השלטון העות'מני מצד אחד, ואי-היותה של חיפה מרכז ציוני חשוב בשנים שקדמו למלחמה מצד שני, אפשרו פעולה נוחה יחסית של הנהגה אזרחית והתמקדות בצורכי הקהילה בלבד (לא כך למשל ביפו).
- ההנהגה הציבורית בחיפה התמקדה בהתמודדות עם קשיי המלחמה ופחות ביריבויות פנימיות בין עדותיה. לכך חברו כמה גורמים: מסורת של הנהגה משותפת שפעלה בעיר טרם המלחמה; חולשתו של הגורם החרדי, גורם בעל אופי בדלני בערים אחרות; שיתוף-פעולה משמעותי של הנהגת העדה הספרדית, על אף היחלשותה הארגונית והכלכלית, עם ההנהגה החדשה שצמחה בעיר, שיתוף שנבע בחלקו מבחירה ובחלקו מחוסר ברירה כלכלי.
- אופי הפעולה של ההנהגה החדשה מעיד על הניסיון לבסס בעיר הנהגה בעלת אופי מודרני-יצרני, בעלת ראייה כללית, על-עדתית, אם כי המבנה העדתי המסורתי לא התבטל במהלך המלחמה. הנהגת היישוב החדש פעלה מתוך ועד עדתי, הוא הוועד האשכנזי. אולם בהקשר זה יש לדבר על שני קווי פעולה עיקריים: האחד הוא הניסיון לכוון ועדות סיוע משותפות עם הוועד הספרדי, ניסיון שאמנם לא צלח, והשני הוא מתן שירותים לכל הציבור היהודי, ללא קשר למוצאו העדתי, וכן איגום התמיכה והתרומות שהגיעו לעיר וחלוקתם. בכך הונחו בעצם קווי היסוד לפעולת הבנייתה של הקהילה העברית בעיר בימים שבאו אחרי המלחמה.
- אפשר לבחון את התפתחותם של קווי יסוד אלה בכמה מישורים:
- שאיפה לעל-עדתי: שאיפה זו, שעמדה בבסיס עולם הערכים של אנשי היישוב החדש, חוץ מביטוייה האידאולוגי היתה גם ביטוי לדומיננטיות פוליטית, ובמידה לא מבוטלת לדומיננטיות עדתית של היישוב החדש, האשכנזי ברובו. הצטרפות ממשית של הנהגה ספרדית ליישוב החדש בחיפה התפתחה רק אחרי מלחמת העולם. הראייה הכללית, שאפיינה את ארגון פעולת הקהילה בימי המלחמה, גרסה בעיקר מתן שירותים לכלל יהודי העיר ויצירת מידה של תלות בפעולת ההנהגה ופחות פעולה שיתופית של הנהגת העדות. מבחינה ממסדית, במהלך המלחמה לא נוצרה הנהגה קהילתית מאוחדת או משותפת מחדש, אלא נסללה הדרך להקמת הנהגה כזאת עם סיום המלחמה, בימי השלטון הבריטי.
- קונסטרוקטיביות: הוועד ניסה להימנע מפעולת צדקה ושאף לבסס את פעולתו על ניהול משאבים לטווח ארוך. אולם מיעוט המשאבים שעמדו לרשותו, בעיקר משלא הצליח בגביית מסי ההערכה, והקושי לבנות תשתית ארגונית וכלכלית במהלך

המלחמה, נוסף על התארכותה, הביאו לידי כך שאחוז גדל והולך מתקציב הסיוע ניתן בצורת תמיכה. מתוך הקשיים בולט הניסיון לעמידה קונסטרוקטיבית, החל בריכוז פעולות התמיכה, דרך העדפת מתן הלוואות על-פני תמיכה, וכלה בהחזקת חנות מסובסדת וסיוע במציאת עבודה. מעורבותו של הוועד בנושאי הבריאות, שעמד על עקרונות של ניהול משאבים לזמן ארוך, היתה בגדר חידוש. גישה זו מרכזית להבנת פעולת הוועד, גם משום שהוועד התעקש לנהל את הסיוע באופן קונסטרוקטיבי גם כשעיקר הכספים הגיעו מגורמים פילנתרופיים. בהשוואה לערים המעורבות האחרות היו אחוזי התמיכה הישירה בחיפה נמוכים יחסית. אי-אפשר למדוד את הצלחתה של הגישה הקונסטרוקטיבית ביצירת תשתית נעדרת תמיכה. ההצלחה נעוצה בעיקר במודעות ציבורית ובעמידה עקרונית של ההנהגה הציבורית על עקרונות אלה, למרות התמרמרות של חלקים בציבור. מבחינה זו התנהגות ההנהגה התאפינה בהובלת תהליכי שינוי, נוסף על מתן פתרונות ציבוריים למצוקות השעה. יכולתה של ההנהגה להוביל מהלכים נשענה גם על גישה דומה במעגל הכללי של מוסדות היישוב החדש, כגון בנק אפ"ק, המשרד הארץ-ישראלי וועד הסיוע האמריקני.

- מעמד הוועד: ועד העדה לא הצליח לגבות את מס ההערכה כראוי ולבסס את פעולותיו על כוחותיו הכלכליים של הציבור שייצג והוביל. הפעילות הכלכלית של הוועד נשענה על מקורות סיוע חיצוניים לעיר. אולם למרות הכול חתרה ההנהגה לביסוס מעמדה הציבורי העצמאי, בתור מובילה ומייצגת את הקהילה היהודית בעיר. הוועד עמד על מידה של אוטונומיה הן לעומת הוועד האמריקני הן לעומת המשרד הארץ-ישראלי, כלומר סירב להפוך צינור של גוף פילנתרופי או של הגוף המרכזי הצינוני בארץ. עמדה זו, שאפיינה את ההנהגה הציבורית החיפנית לכל אורך הדרך, מלמדת על מאבק פוליטי מקומי מאוד, הקשור אמנם לתהליכי ההבניה של הקהילה הלאומית בארץ-ישראל, אולם רגליו נטועות בפוליטיקה ובציבוריות המקומית.

ההנהגה הציבורית החדשה לא הצליחה לחלץ את היישוב היהודי בחיפה מהמשבר. אולם למרות הפיצול בין העדות ולמרות התלות המוחלטת במשאבים חיצוניים, הצליח הוועד לייצר תחושה של גוף מרכזי אחד, המאגם משאבים, מרכז את העזרה ומשמש כתובת ונקודת גישה לכספי הסיוע שהגיעו מבחוץ. תדמית זו סללה במידה רבה את הדרך להנהגת הקהילה המשותפת מיד עם סיומה של המלחמה. למרכזיותה של הנהגה זו היו גם השלכות על אופיה העתידי, המתברל, של הקהילה היהודית שנבנתה בעיר.

עם ראשית פעולתו של השלטון הצבאי הבריטי הוקם מחדש ועד עדה משותף. ההקמה המשותפת היתה דרישה חיצונית של הבריטים ושל ועד הציירים, שביקשו לעבוד מול גוף ייצוגי אחד. אולם את הקלות היחסית שהוקם בה הגוף המשותף, שפעולתו לא פסקה עד הקמת המדינה, אפשר לזקוף הן לעבודה המשותפת ערב המלחמה הן לדומיננטיות הארגונית ולראייה הכלל-קהילתית שהראה הוועד במהלכה. דרכה של הנהגה זו לא היתה סוגה בשושנים. לאחר המלחמה היא גם ידעה עליות ומורדות במעמדה הציבורי ובכוח

השפעתה. אולם תפקידה המרכזי כגוף מאחד, ונגיעתה בכל תחומי החיים הציבוריים בעיר, הפכו אותה בעלת תפקיד מרכזי, בייחוד בתהליכי הבנייתה של קהילה עברית-לאומית בחיפה.

בספטמבר 1919, לאחר הכיבוש הבריטי של העיר, נכתב בעיתון דואר היום בהתרגשות רבה: 'לוועד מקום מרכזי בעיר ואין לך מוסד או חברה שלא יהיו מושפעים מ'ועד העדה' או שהוועד לא ייקח בהם חלק על-ידי באי כוחו'.⁸⁹ גם אם יש בדברים אלה משום הגזמה, הם מלמדים על הדרך שבה החל היישוב היהודי של חיפה לצעוד להיותו קהילה.

89. דואר היום, מ"א, כ"ט באלול תרע"ט (24.9.1919).